

MƏTN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA MƏNA MÜNASİBƏTLƏRİ

Giriş. Məlum olduğu kimi, mətnin yaranması bir çox amillərlə bağlı olan çoxaspektli prosesdir. Eyni mətnin strukturu müxtəlif baxış bucaqlarından izah oluna bilər. Bu həm də mətn strukturunun müxtəlif cəhətlərdən və istiqamətlərdən yozumu ilə nəticələnir. Mətnin yaranması və inkişaf dinamikasını səciyyələndirən aspektlərdən biri də onu təşkil edən ayrı-ayrı komponentlər arasında olan məna münasibətləridir. Məqalədə Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən nümunələr gətirilməklə mətn komponentləri arasında özünü büruzə verən məna münasibətləri araşdırılır. Mətn komponentləri arasında məna münasibətlərindiyə qədər bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, bu barədə fərqli izahlar və fikirlər söylənmişdir. Məqalədə bu fikirlər təhlil olunmuş və onlara münasibət bildirilmişdir. Mətn komponentlərini bir-birinə bağlayan məna münasibətləri (eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə, bölüşdürmə) bədii əsərlərdən gətirilmiş nümunələr əsasında hərtərəfli izahını tapmışdır.

Mətn dilçiliyində cümlə ilə bağlı mətn strukturu, mətni təşkil edən ayrı-ayrı vahidlər təsvir və təhlil olunur. Cümlə burada mətnin ən mühüm tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Cümləni digər mətn vahidlərindən fərqləndirən cəhətlər göstərilir. Bildiyimiz kimi, mətn cümlələrdən təşkil olunmuşdur. Bu cümlələr öz aralarında bir-biri ilə müxtəlif əlaqə və vasitələrlə bağlanmışdır. Bu əlaqə və vasitələrin məcmuyu bütövlükdə mətnin semantikasını açmağa, ifadə olunan fikrin düzgün başa düşülməsi və izahına əsas vermiş olur. Mətnə cümlə yeganə sintaktik vahiddir ki, onun sərhədləri tam və dəqiq təyin olunmuşdur. Bu mənada, mətn strukturunda cümlənin ən əsas, baza anlayışı kimi səciyyələndirilməsini düzgün hesab etmək olar.

Akad. Kamal Abdullayev göstərir ki, mətnin bütövlükdə giperteması məhz məna aspektinin ayrı-ayrı qollarının qarşılıqlı şəkildə bir-birinin tamamlamasının, tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsi nəticəsində yaranır. Müəllif məna münasibətlərinə aşağıdakıları misal göstərir: sadalama, qarşılaşdırma, ardıcılıq, eynizamanlılıq. Komponentlər arasında bu münasibətlərin formalaşmasında bağlayıcılar mühüm rol oynayır. Bağlayıcılar ilk növbədə mətndəki qarşılıqlı məna əlaqələrinin göstəriciləridir. Onların mətndəki quruluş təşkilinə aidlikləri ikinci məsələdir (Abdullayev, 2016: 307).

Kamal Abdullayev mətnə cümlələr arasında əlaqənin müəyyən əlamətlər əsasında qruplaşdırılmasını da məqsədəuyğun hesab edir. Eynizamanlılıq və ardıcılıq əlaqəsi birinci qrupa aid edilir. İkinci qrupa isə müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələri daxil edilə bilər. Müəllifə görə bu bölgü ona görə özünü doğruldur ki, birinci qrupda olan bütün münasibət tipləri zaman anlayışı ətrafında birləşir, onlarda məna komponentlərinə xas bütün məna strukturları məhz zaman nöqtəyi-nəzərindən fərqlənir. İkinci qrupda müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama kimi məna əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan məna əlaqələrinin tipləri olaraq birinci əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir (Abdullayev, 2016: 308). Ardıcılıq əlaqəli mətnlərdə *sonra* vahidi mətn komponentlərinin ardıcılığının daha dəqiq və ciddi şəkildə müəyyənələnməsinə kömək edir. Analoji olaraq və bağlayıcısı eynizamanlılıq münasibətini özündən sonrakı komponentlər arasında gücləndirmiş olur. Mətn komponentləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsini gücləndirmək məqsədilə *amma, ancaq, lakin* bağlayıcıları iştirak edə bilər (Abdullayev, 2016: 311).

Professor Qəzənfər Kazımov məna münasibətlərini sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr arasında olan məna əlaqələri kimi izah edir və aşağıdakı növlərini göstərir: birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə.

Bu əlaqələrin eynilə tabesiz mürəkkəb cümlədə olduğu şəkildə təzahür etdiyi iddia olunur. Müəllif birləşdirmə əlaqəsinin də iki şəklini qeyd edir:

- mətnin komponentləri zaman eyniliyi əsasında birləşir. Bu cür mətnlərin komponentlərində öz ifadəsini tapan hadisələr vahid zaman kəsiyində baş verir;

- mətnin komponentləri zaman ardıcılığı üzrə birləşir. Bu xüsusiyyət daha çox dinamik mətnlərə aiddir. Dinamik mətnlər ardıcılıq əlaqəsi üzərində qurulur (Kazımov (Sintaksis), 2010: 455).

Fəridə Allahverdiyeva mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələrinə həsr olunmuş dissertasiya işində semantik prinsip əsasında yaranmış semantik əlaqə üsullarının növlərinə aşağıdakıları aid edir: eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və qarışıq əlaqələr (Allahverdiyeva, 2010: 19).

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili materialı əsasında cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının nəzəri əsaslarını tədqiq edən Xalidə Abdullayeva hələ həmin dövrlərdə komponentlərin sırası baxımından çevik strukturların olduğunu qeyd etmiş, mətni təşkil edən cümlələrdə eynizamanlılıq, birləşdirmə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə əlaqəli münasibətlərin formalaşdığını göstərmişdir (Abdullayeva, 2016: 20).

Sadalama münasibəti:

- *Pirsağı. İlkinci çağt şəhərə gedən elektrik qatarının fit səsi uzaqlaşır, itir... Yayın son günü, payızın ilk günü. Sakit qumlar. Adamsızlaşmış bağlar. Boş boz sahil. Boz teleqraf dirəkləri. Arxayın bir sükut. Səssizlik...*

Moskva. İsti, yumşaq xalı döşənmiş otaq. Yarımçıq işıq. Çöldə çovğun, qar, külək. İçəridə qazla yanan soba. Radioda uzaq, kəsik melodiyalar. Öz aramını, sonunu tapa bilməyən sərgərdan bir melodiyanın yorğun, usanmış kədəri... Uzaq dənizlərin, təlatümlü okeanların ardından gələn, çovğunlu, boranlı efişdə gah itən, gah eşidilən bir səs. Ərəb

qızının yanıqlı mahnısı. Elə bil oxuyan gecə özüdür. Uzun qüssəli Şərq gecəsi. İçini dolaşmış gecə kimi isidən konyak. Ağ yun toxunma köynəkli dünya gözəli (Anar, 1982: 356).

Bu mətn parçasında adlıq cümlələr vasitəsilə, əslində hökm ifadə olunmasa da, kontekstual məzmun ifadə olunmuşdur: *Pirşağı. İlkinci çağı şəhərə gedən elektrik qatarının fit səsi uzaqlaşır, itir... Yayın son günü , payızın ilk günü. Sakit qumlar. Adamsızlaşmış bağlar. Boş boz sahil. Boz teleqraf dirəkləri. Arxayın bir sükut. Səssizlik...*

Bu sadalama ahəngini, intonasıyası artıq oxucunun, dinləyicinin qarşısında müəyyən mənzərə yaratmaqla, həm də onu bu mənzərəyə uyğun, bu ab-havada informasiyanı dinləməyə hazırlayır. Adlıq cümlələrinin sayını artırmaqla bu sadalamanı davam etdirmək olardı. Amma bu kontekstual mənanın məzmununda elə bir ciddi dəyişiklik yarada bilməz.

Mətnin ikinci abzasında da adlıq cümlələrin sadalanması yolu ilə yeni bir siyasiya, yeni ab-hava, ovqat yaradılmış olur. Amma burada təsvir olunanlar əvvəlkindən fərqli olaraq daha konkret və birbaşa lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi, düşüncələri, psixologiyası ilə bağlıdır: - *Moskva. İsti, yumşaq xalı döşənmiş otaq. Yarımçıq işıq. Çöldə çovğun, qar, külək. İçəridə qazla yanan soba. Radioda uzaq, kəsik melodiyalar. Öz aramını, sonunu tapa bilməyən sərgərdan bir melodiyanın yorğun, usanmış kədəri... Uzaq dənizlərin, təlatümlü okeanların ardından gələn, çovğunlu, boranlı efişdə gah itən, gah eşidilən bir səs. Ərəb qızının yanıqlı mahnısı. Elə bil oxuyan gecə özüdür. Uzun qüssəli Şərq gecəsi. İçini dolaşmış gecə kimi isidən konyak. Ağ yun toxunma köynəkli dünya gözəli*

Bu mətn parçasında adlıq cümlələrin ardıcılığı ilə ifadə olunan fikirdə qarşılaşdırmalara da yol verilmişdir: *isti, yumşaq xalı döşənmiş otaq – çöldə çovğun, qar, külək – içəridə qazla yanan soba – çovğunlu- boranlı efişdə gah itən, gah eşidilən səs - ərəb qızının yanıqlı mahnısı və s.* Bütün bu adlıq cümləli təsvirlər, qarşılaşdırmalar bir yerdə, bir tam olaraq situasiyanın *semantik sahəsinini* , real mənzərəsini yaradır.

Qarşılaşdırma münasibəti:

Mətni təşkil edən cümlələr bəzən qarşılaşdırma prinsipi ilə qurulur. Belə cümlələr bəzən *amma, ancaq, lakin* bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələndirilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırma məzmunu bu bağlayıcılar olmadan da cümlələrin məzmununda əks edilə bilər:

- *Allah kəssin müsəlmanın evini-əşiyini, diriliyini, səliqəsini! Gözəl xərəkləri ortalığa bir sifətdə çıxardılar ki, adamın ürəyi ağzına gəlir. Qab çirkli, süfrə bir halətdə ki, itin üstünə atsan qudurub qaçar. Qasıqlar sınıq, iki ildən yuyulmamış əl dəsmalı... Tfu!... Gedirsən Nataşanın evinə, süfrə qardan ağ, çəngəl-bıçağın şəfəqindən göz qamaşır. Guya indicə fabrikdən çıxıb. Ağlibaşlı, ağdöşlüklü qulluqçu, gözəl səliqə ilə xərəyi ortalığa çıxardır. Nataşa özü paltarının ən lətifini geyib, əyləşir stolun başında; əl patiska ağı. Sifət ay parçası. Tüklərinin qoxusundan adam bihüş olur. Di gəl, arvad ölmüş hər nə yarar paltarı var, geyir toya, hamama, yasa gedir. Evdə də adamın qabağında türkmən dilənçisi kimi dolanır. Üst-başından bozbaş iyi gəlir...Xülasə, hər kəsin rus aşnası yoxdur, canının rahatlığı yoxdur* (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982: 372)

Bu mətn parçasında iki qadının süfrə mədəniyyəti, səliqə-sahmanı qarşılaşdırılır. Evdəki övrətin süfrəsi, səliqə sahmanı başlanğıcda gələn ilk iki cümlə ilə belə səciyyələndirilir: *Allah kəssin müsəlmanın evini-əşiyini, diriliyini, səliqəsini! Gözəl xərəkləri ortalığa bir sifətdə çıxardılar ki, adamın ürəyi ağzına gəlir*

Sonra yazıçı dediklərini sübuta yetirmək üçün aşağıdakı təsviri verir: *Qab çirkli, süfrə bir halətdə ki, itin üstünə atsan qudurub qaçar. Qasıqlar sınıq, iki ildən yuyulmamış əl dəsmalı... Tfu!... Arvad ölmüş hər nə yarar paltarı var, geyir toya, hamama, yasa gedir. Evdə də adamın qabağında türkmən dilənçisi kimi dolanır. Üst-başından bozbaş iyi gəlir...*

Beləliklə, yuxarıdakı ilk iki cümlənin mahiyyəti aşağıdakı təsvirdə tam aydınlaşır.

Qarşılaşdırılan tərəf isə rus qadını Nataşadır: *... Gedirsən Nataşanın evinə, süfrə qardan ağ, çəngəl-bıçağın şəfəqindən göz qamaşır. Guya indicə fabrikdən çıxıb. Ağlibaşlı, ağdöşlüklü qulluqçu, gözəl səliqə ilə xərəyi ortalığa çıxardır. Nataşa özü paltarının ən lətifini geyib, əyləşir stolun başında; əl patiska ağı. Sifət ay parçası. Tüklərinin qoxusundan adam bihüş olur.*

Qarşılaşdırma təsirli və inandırıcıdır. Son cümlə də yekunlaşdırıcı olub bu qarşılaşdırmadan gələn nəticəni əks etdirir:

...Xülasə, hər kəsin rus aşnası yoxdur, canının rahatlığı yoxdur.

Əslində, bu mətn parçasının mənası giriş cümlə ilə sonluq , nəticə cümləsində tam əks olunmuşdur. Orta mərhələ izahedicilik funksiyası daşıyır. Giriş cümlədə deyilənlər nəticəni oxucu, dinləyici üçün şərh edir, girişdə və nəticədə niyə belə deyildiyini bir daha aydınlaşdırır.

Bütövlükdə mətnin mənası girişdə və nəticədə verilən cümlələrin kontekstual mənalarnı əks etdirir, həmin mənalər əsasında formalaşır.

Ardıcılıq münasibəti:

Ardıcılıq münasibətində mətni təşkil edən cümlələr müəyyən zaman əlaqələri ilə bağlanır. Hadisələr eyni zamanda deyil, bir-birini növbələməklə, izləməklə baş verir. Aşağıdakı mətn parçasını nəzərdən keçirək:

- *Gecə yarıdan addamışdı. Vədə olunmuş fit səsi Gülsümün qulağına gəldi. Gülsüm cəld başını yastıqdan qalxıb durdu ayağa. Bir atası yatan tərəfə qulaq verdi, ondan gəldi anasına qulaq verdi. Gördü hər ikisi dərin yuxuya qərqdirlər. Gülsüm anasının üstündən ahəstə yopğanı qalxıb onun sinəsindən öpdü. Gülsümün gözlərindən iki qətrə yaş anasının sinəsinə düşdüsə də , oyanmadı. Yenə anasının üstünü örtüb çarşabını götürdü (libasını axşamdan soyunmamışdı). Qapıya tərəf getdi. Qapını ə ahəstə açdı çıxdı həyətdə və sinəsini sərin hava ilə doldurub boşaltdı. Dörd ətrafına göz gəzdərək əvvəl bir ayrıldığı evlərinə baxdı. Sonra gözlərini həyətdə döndərərək öz əli ilə əkib becərdiyi qızıl güllərə qəlbən vida etdi* (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982: 420)

Hadisələrin başlanğıc nöqtəsi vədə olunmuş fit səsi olur. Hər şey vədə olunmuş fit səmindən sonra gəlir. Ondan sonra hadisələr müəyyən ardıcılıqla cərəyan etməyə başlayır. Burada ardıcıl gələn hadisələr yerini dəyişə bilməz. Yəni Gülsüm öz əlləri ilə əkdüyü güllərə vida edəndən sonra vədə olunmuş fit səsi gələ bilməz. Bütün hadisələr başlanğıcını vədə olunmuş fit səmindən götürür.

Eynizamanlıq münasibəti:

Mətnə eynizamanlıq əlaqəsi ilə bağlanan cümlələrdə bütün baş verənlər sanki eyni anda baş verir. Aşağıdakı mətn parçasında *divarların titrəşməsi, hamının hövlnak qalxması, göydən od yağması, yerdən alov çıxması, evlərin uçması, tozun duman kimi dünyanı bürüməsi, patulu səsi gəlməsi, övrətlərin, uşaqların qışqırtısı, heyvanların nərəsi, uçan imarətlərin gurultusu* eyni zaman kəsiyində baş verir:

- *Birdən evin divarları titrəşdi, hamı hövlnak yerlərindən qalxdılar, mən çıxdım eşiyə, gördüm göydən od yağır, yerdən alov çıxır, evlər bir-bir uçurlar, toz duman kimi dünyanı bürüyüb. Bu yerdən patulu səsi gəlir, övrətlərin, uşaqların qışqırtısı, heyvanların nərəsi, uçan imarətlərin gurultusu hamısı bir-birinə qarışıb. Bir azdan sonra gördüyüm gözəl şəhər bir xarabazara döndü* (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev. 1982: 526)

Bu mətn parçasında hadisələr ilk nəzərdən müəyyən ardıcılıqla təsvir olunsada, bütün baş verənlər bir anda reallaşır. Bir hadisənin baş verməsi digəri üçün səbəb olmur və ya bir hadisə digərinin nəticəsi olaraq baş vermir. Səbəb-nəticə münasibətləri:

Səbəb-nəticə əlaqəsində komponentlərin biri və ya bir qismi səbəbi, biri və ya bir qismi nəticəni bildirir. Hadisələrin bəziləri digərlərinin baş verməsi üçün səbəb olur. Müəyyən hadisələr isə əvvəl baş vermişlərin nəticəsi səciyyəsi daşıyır.

- *Zamanın hökmü ilə donanmanı müasirləşdirmək lazım idi. Bunun üçün mümkün qədər tez duru yanacağa keçmək vaxtı çatmışdı. Bir ton neft üç ton daş kömürü əvəz edəcəkdə. Yanacağı gəmilərə həm limanlarda və həm də neft daşıyan gəmilər vasitəsilə açıq dənizdə doldurmaq olurdur. Daş kömür yanandan sonra gəmidəki ballast və küllü xüsusi briqadalar təmizləməli idi, bunun üçün günlərlə vaxt itməli, çox pul xərclənməli idi. Daş kömürlə işləyən gəmilər yolu üstü tez-tez limanlara girməli, ehtiyat götürməli idi və s. Duru yanacağın saymaqla qurtarmayan üstünlüklərini nəzərə alaraq ingilislər bütün mövcud olan neft yataqlarını məqbul və qeyri-məqbul yollarla, əsasən, alıb yiyələnmək, bəzən maliyyə yardımı göstərməklə müqabil tərəfi şərik etməklə, rüşvət verməklə ələ keçirməyə can atırdılar* (Süleymanov, 1989: 376)

Bu mətn parçasında hadisələr səbəb –nəticə əlaqələri ilə bağlanmışlar. Müəyyən suallar qoymaqla prosesi daha aydın təsvir etmək olar:

- Donanmanı niyə(nə səbəbə) müasirləşdirmək lazım idi?
- Bunun üçün mümkün qədər tez nə etmək lazım idi?
- Duru yanacağa keçmək nə səbəbə vacib sayılırdı?
- Duru yanacağın saymaqla qurtarmayan üstünlükləri hansılar idi?
- İngilislər bütün mövcud neft yataqlarını hansı yollarla ələ keçirmək istəyirdilər?
- Bu prosesin məqbul və məqbul olmayan tərəfləri hansılar idi?

Bu qayda ilə bütün mətn parçasının müəyyən səbəb-məqsəd əlaqələri ilə bağlandığını müşahidə edə bilərik. Bu qəbildən olan mətnlərdə cümlələrin kontekstual mənalının nüvəsində səbəb-nəticə münasibətləri durur. Mətni anlama, dərk etmə prosesində bu amil hökmən nəzərə alınmalıdır.

Aydınlaşdırma münasibəti:

Mətni təşkil edən cümlələr bir-biri ilə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə də bağlana bilər. Aydınlaşdırılacaq məsələ çox vaxt mətnin lap əvvəlində gəlir. Sonradan gələn cümlələrdə məsələ təcridən müxtəlif aspektlərdən aydınlaşdırılır, izah olunur. Mətnə aydınlaşdırılacaq məsələ sual formasında da qoyula bilər. Sual cümlələrində aydınlaşdırılması vacib olan məsələ daha dəqiq və ətraflı təqdim olunur. Aşağıdakı mətndəki sual cümlələrinə diqqət yetirək. Bu sual cümlələrinin bir cavabı var: *başmaqçı oğlu Şəban*. Əslində, yazıçı başmaqçı oğlu Şəbanı başqalarından fərqli xüsusiyyətlərini daha qabarıq ifadə etmək üçün bu sual konstruksiyalarından istifadə etmişdir:

- *Toylarda hamıdan yaxşı oynayan kim idi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Qumarbazlar arasında ürəkli aşıq atan kim idi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Şəhər cavanları arasında hamıdan iyid sayılan kimidi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Hər il məhərrəm ayında məhəllə dəstəsinin başını kim çəkərdi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Bağışlayın, mən sizin gözlərinizdə sual işarəsi görürəm, guya siz sual edirsiniz: aya , bu cavan ki, avara idi, bəs bu haradan pul qazanırdı ki, toylarda, qumarda, səyahətlərdə xərc edirdi? Mən də sizdən sual edirəm: “ Bəs Xoca Sərkizin ki, evi yarıldı, yüz put ipəyi getdi, o ipəyin pulu necə oldu? Hacı Qafarın dükanı yarıldı, on beş min manatlıq malı getdi, o malın pulu kimin cibinə doldu? Baron Arakelin dükanından gedən on min manatlıq cəvahirat necə oldu?... ”*

Xülasə, nə ərz edim, mədaxil yolu bir deyil, beş deyil idi; bu evləri, dükanları yaranların hamısının başçısı başmaqçı oğlu Şəban idi (Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, 1982: 567)

Mətnin sonrakı hissəsində bu suallardan döğən oxucu marağı da sual şəklində qurulmuşdur. Bu tipli suallarla yazıçı , bir növ guya oxucunun suallarına cavab verməklə başmaqçı oğlu Şəbanın quldurluq fəaliyyətini açıb göstərmiş olur.

Mətnin sonunda yazıçı yekunlaşdırıcı *xülasə, nə ərz edim* ifadəsini işlətməklə başmaqçı oğlu Şəban haqqında fikirlərini sona yetirir:

Xülasə, nə ərz edim, mədaxil yolu bir deyil, beş deyil idi; bu evləri, dükanları yaranların hamısının başçısı başmaqçı oğlu Şəban idi.

Aydınlaşdırma əlaqəsi ilə bağlanan cümlələrin məna baxımından formalaşma prosesini daha qabarıq müşahidə etmək üçün başqa bir mətn parçasına diqqət yetirək:

- *Məhəmmədhasən əminin başına çox işlər gəlib. Əgər duraq hamısını nağıl eləməliyə, çox uzun çəkər. Nələr gəlib Məhəmmədhasən əminin başına, nə işlərə düçar olubdur!*

Mətnin başlanğıcında gələn bu cümlələr sanki sonradan aydınlaşdırılacaq məsələlərin anonsunu verir.

Vəcəlam ki, ruzgar bu kişinin üzünə gülmüydü – cümləsi ilə gələcəkdə aydınlaşdırılacaq məsələ bir növ ümumiləşdirilmiş formada şərh olunur. Oxucu artıq psixoloji cəhətdən baş verəcək hadisələrin ağır, kədərli olacağını hiss edir, bir növ belə bir hadisənin mahiyyəti ilə tanış olmağa hazırlanır.

Bütün bu deyilənlərdən sonra mətnin əvvəlində deyilmiş fikirlər aydınlaşmış olur. Nəhayət, oxucu, dinləyici başa düşür ki, həyat nə mənada Məhəmmədhasən əminin üzünə gülməyib.

Beləliklə, bir daha belə qənaətə gəlirik ki, aydınlaşdırma əlaqəsində mətnin əvvəlində bir ümumi fikir, ümumiləşdirici cümlə işlənir, sonradan bütün gələn cümlələr həmin ümumi fikrin aydınlaşdırılmasına xidmət etmiş olur.

Anarın “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərindən gətirilmiş bu mətn parçasında da ilk cümlədə gələn fikir sonradan mətn boyu aydınlaşmış olur:

- *Bir fikir – hiss qəfil külək kimi Nemətin içində qopdu, bayraq kimi qəlbində dalğalandı: birdən-birə dərk etdi ki, Sürəyyaya aşıq olub.*

Mətnin sonrakı hissələrində Nemətin içində qopub bayraq kimi qəlbində dalğalanan fikir, hissənin mahiyyəti, məzmunu aydınlaşmış olur:

- *Bu kəşf damardakı qan kimi tərədən topuğacan içini dolaşdı, dövrən etdi, qızdırdı. İçində nə isə uçub dağıldı. Düşündü, anladı ki, bu, hədəf, ümitsiz, gümansız bir sevgidir. Nə əvvəli var, nə axırı. Sürəyya onunçün əbədiyyən çatılmazdır. Və bu fikrin mütləqliyi xəstə bir ehtiras kimi onu daha da közərttdi, qövr etdirdi, elə bil qəlbinə, beyninə bir qom qor atdılar* (Anar, 1982: 320)

Bövlüşdürmə münasibəti

Bövlüşdürmə mənalı mətnlərdə bağlayıcılar da geniş işlənir, iş, hal və hərəkətin müxtəlif subyektlər tərəfindən, müxtəlif vaxtlarda fərqli üsullarla yerinə yetirilməsi barədə məlumatlar əks olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında söhbət gedən bu əlaqələr çox hallarda mətnlərdə eyni zamanda, qarışıq şəkildə müşahidə olunur. Yəni eyni bir mətn parçasında səbəb-nəticə, qarşılaşdırma, ardıcılıq və s. əlaqə tipləri eyni vaxtda işləyə bilər.

- *Bayramlarda bizi kinoya ya da ki, Tağıyev teatrına aparırdılar. Çadırız gedərdik. Qohumlarından ehtiyat edən, qorxan qızlar getməzdilər. Yuxarı sinifdə oxuyan qızlar rus qız gimnaziyasına konsertə, müsəmirəyə gedərdilər, orada oxuyan qızlar da bizim məktəbə gələrdilər.*

Bu mətn parçasında *ya da* (*ya da ki*) bağlayıcıları işlənir. Baş verəcək iş, hal, hərəkət, hadisə bir növ paylanmış olur. – *ya kinoya, ya da Tağıyev teatrına aparırdılar. Yuxarı sinifdə oxuyan qızlar da müxtəlif yerlərə aparılır: rus gimnaziyasına konsertə, müsəmirəyə gedərdilər, orada oxuyan qızlar da bizim məktəbə.*

Qeyd etmək lazımdır ki, bövlüşdürmə əlaqəsinin yaranması prosesində bövlüşdürmə bağlayıcıları işlənməyə də bilər. Belə məqamlarda bövlüşdürmə bağlayıcıları işlənməsə də, onların cümlədə yeri və mövqeyi hiss olunur. Bövlüşdürmə münasibəti ilə əlaqələnmiş cümlələrdən ibarət mətnlərdə sadalama münasibətləri də eyni zamanda müşahidə olunur. Belə mətnlərdə müəyyən əlamətlər üzrə bövlüşdürülən iş, hərəkət və hadisələr sadalanmış olur.

Nəticə. Mətni təşkil edən cümlələr, mətn komponentləri bir çox əlaqə və vasitələrlə bir-birinə bağlanmış olur. Dürğu işarələri, modal sözlər, nida, intonasiya və s. müxtəlifşəxsiyyəli amillər bu prosesdə bu və ya digər dərəcədə rol oynaya bilər. Mətn komponentlərini bir-birinə bağlayan ən mühüm vasitələrdən biri də məna münasibətləridir. Bu münasibətlərə eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və bövlüşdürmə aid edilir. Bu sadalanan məna münasibətləri bədii əsərlərdə mənanın formalaşdırılması və oxucuya daha aydın çatdırılmasında aparıcı rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsərlərin yaradıcıları olan yazıçılar məna münasibətlərindən özlərinə məxsus formada və üslubda istifadə edirlər və ayrı-ayrı müəlliflərdə bu proses özünü fərqli şəkildə büruzə verir. Həmin fərqli xüsusiyyətlər və fərdi yanaşmalar yazıçı üslubunun səyyələndirilməsi baxımından da maraqlı faktlar verir. Məqalə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mətn komponentlərinin, ayrı-ayrı cümlələrin bir-birinə bağlanması, bütövlükdə bir tam kimi mətnin yaranması və inkişafı prosesində məna münasibətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Bu istiqamətdə araşdırmaların gələcəkdə daha geniş kontekstdə və müxtəlif sistemli dil materialları əsasında aparılması maraqlı nəticələr alınması imkanı yaradardı.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: MTM- Innovation
2. Abdullayeva X.F. (2016). Cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının nəzəri əsasları (XIII – XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili materialları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
3. Allahverdiyeva F.M. (2016). Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru diss. avtoreferatı. Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
4. Kazimov Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil
5. Anar (1982). Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi. Bakı: Yazıçı
6. Məmmədquluzadə C., Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri (1982). Bakı: Gənclik
7. Süleymanov M. (1989). Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı

Açar sözlər: kontekst, kontekstdən-kənar, mətn vahidi, kontekstual məna, məna münasibətləri

Ключевые слова: контекст, внеконтекстный, единица текста, контекстуальное значение, смысловые отношения
Key words: context, out of context, text unit, contextual meaning, semantic relations

Xülasə

Mətn dilçiliyində cümlənin mətn komponenti kimi bütün məna əlaqələri və münasibətləri kompleksində öyrənilməsi ən mühüm aspektlərdən biri hesab olunur. Mətn cümlə ilə başlanır və cümlə ilə də bitir. Bəzən ilk cümlə artıq mətnin məna cəhətdən izahı, mətndə haqqında bəhs edilən hadisənin mahiyyətinin açılmasının açarı rolunu oynayır, mənanın çözülməsinin əsasını qoyur. İlk və son cümlə arasında olan cümlələr də qarmaqarışlıq, kortəbii olaraq yanaşı işlənmişdir. Mətnin komponentləri olan cümlələr müəyyən məntiqi –sintaktik və semantik əlaqə və münasibətlər əsasında bağlanır. Mətndə cümlənin kontekstual mənasının yaranması, inkişafı və formalaşmasında həmin əlaqə və münasibətlər həlledici rol oynayır. Mətnin onu təşkil edən cümlələrin məna əlaqələri və münasibətləri kompleksində öyrənilməsi hazırda sürətlə inkişaf etməkdə olan mətn dilçiliyinin prioritet sahələrindəndir.

Смысловые отношения между компонентами текста

Резюме

Одним из важнейших аспектов лингвистики текстов является изучение всего комплекса смысловых связей и отношений, как составной части предложения. Текст начинается с предложения и заканчивается предложением. Иногда первое предложение уже объясняет смысл текста, играет ключевую роль в раскрытии сути обсуждаемого в тексте события, закладывает основу для разгадки смысла. Предложения между первым и последним предложениями также перепутаны и естественно не работают вместе. Предложения, входящие в состав текста, связаны на основе определенных логико-синтаксических и смысловых связей и отношений. Эти связи и отношения играют решающую роль в возникновении, развитии и формировании контекстного значения предложения в тексте. Изучение текста в комплексе смысловых связей и отношений составляющих его предложений - одно из приоритетных направлений лингвистики текстов, которое в настоящее время активно развивается.

Semantic relations between the components of the text

Summary

One of the most important aspects in text linguistics is the study of a sentence as a text component in the complex of all semantic connections and relations. The text begins with a sentence and ends with it. Sometimes the first sentence already plays a key role in explaining the meaning of the text, revealing the essence of the event discussed in the text, and laying the foundation for deciphering the meaning. Sentences between the first and last sentences do not also work spontaneously and confusedly. Sentences that are components of the text are connected on the basis of certain logical-syntactic and semantic connections and relationships. These connections and relationships play a decisive role in the emergence, development and formation of the contextual meaning of the sentence in the text. The study of the text in the complex of semantic connections and relationships of its constituent sentences is one of the priority areas of text linguistics, which is currently developing.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva